

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI TRANSGRANIČNE SARADNJE U OBLASTI ZAŠTITE PRIRODE SRBIJE

Snežana Đurđić¹, Tijana Jakovljević²

Apstrakt: Uspešan proces zaštite prirode zahteva integralno sagledavanje ne samo recentnog in situ statusa prirodnih vrednosti (biodiverziteta, geodiverziteta i diverziteta predela), već i procene kvaliteta njihovog budućeg stanja koje će biti ostvareno kroz proces upravljanja. Kompleksnost ovog procesa postaje još značajnija ukoliko su prirodne vrednosti locirane u pograničnim područjima. Dobrobiti ostvarene kroz efikasnu transgraničnu saradnju u oblasti zaštite prirode su višestruke, odnosno one su ekološke, ekonomske, kulturološke, a ne tako retko i političke. Brojne izazove koji potiču ne samo od različitih legislativnih i institucionalnih okvira koji odlikuju oblast zaštite prirode Srbije i država u njenom najbližem okruženju, moguće je prevazići zahvaljujući formiranju ekoloških koridora i mreža, transgraničnih zaštićenih područja (npr. UNESCO Rezervat biosfere Mura – Drava – Dunav) i sl. Ipak, prisutni su i primeri još uvek nedovoljno realizovane i u opštoj javnosti afirmisane transgranične saradnje u oblasti zaštiti prirode na primeru Stare planine, nacionalnih parkova u srednjem toku Drine i dr. Dok traje proces prevazilaženja formalnih ograničenja, mogućnosti transgranične saradnje ipak nisu zatvorene za entuzijastične lokalne zajednice i njihove inicijative.

Ključne reči: upravljanje zaštitom prirode, ekološki koridori i mreže, transgranična zaštićena područja, lokalne zajednice.

OPPORTUNITIES AND CHALLENGES OF CROSS-BORDER COOPERATION IN THE FIELD OF NATURE CONSERVATION OF SERBIA

Abstract: A successful process of nature protection requires an integral assessment of not only the recent in situ status of natural values (biodiversity, geodiversity and landscape diversity), but also an assessment of the quality of their future state that will be achieved through the management process. The complexity of this process becomes even more significant if natural values are located in border areas. The benefits achieved through effective cross-border cooperation in the field of nature protection are multiple, i.e. they are ecological, economic, cultural, and not that rare, political. Numerous challenges stemming not only from the various legislative and institutional frameworks that characterize the field of nature protection in Serbia and the countries in its immediate vicinity, can be overcome thanks to the designation of ecological corridors and networks, transboundary protected areas (e.g. the UNESCO Mura-Drava-Danube Biosphere Reserve) etc. Nevertheless, there

¹ Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd;
snezana.djurdjic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0001-6316-6364

² Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd;
tijana.jakovljevic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0001-8902-5519

are also examples of cross-border cooperation in the field of nature protection that are still insufficiently realized and affirmed in the general public, as for example Stara Planina, national parks in the middle part of the Drina river etc. While the process of overcoming formal restrictions continues, the possibilities of cross-border cooperation are still not closed to enthusiastic local communities and their initiatives.

Key words: nature conservation management, ecological corridors and networks, transboundary protected areas, local communities.

UVODNA RAZMATRANJA

Aktuelan pristup zaštiti vrednosti biodiverziteta, geodiverziteta i raznovrsnosti predela, istovremeno podrazumeva poštovanje i implementaciju nacionalnih zakonskih normi, ali i nadnacionalnih principa i kriterijuma u oblasti zaštite prirode, koji su zahvaljujući međunarodnom ekspertskom zakonodavstvu i politikama, postali integralni deo nacionalnih pristupa zaštiti i upravljanju prirodnim vrednostima. Izazovi i mogućnosti uspešnog upravljanja zaštićenim prirodnim vrednostima, postaju još istaknutiji ukoliko su prirodne vrednosti pozicionirane u pograničnim predelima. U tim primerima je delikatnost zaštite prirodnih vrednosti sve prisutnija, jer se sučeljavanja različitih nacionalnih zakonodavstava, prioriteta u zaštiti, upravljačkih statusa, kao i odnosa korisnika zaštićenih područja, mogu ispoljiti i kao razvojni potencijal, ali i kao faktor konflikta i ograničenja. Izvesno je da zaštita prirodnih vrednosti posebno u pograničnim predelima, koja nije sinhronizovana između različitih državnih entiteta, može usloviti niz negativnih ekoloških posledica (npr. poremećaji u brojnosti ravnotežnih populacija ugroženih vrsta, formiranje veštačkih barijera na migratornim rutama ugroženih vrsta, neusaglašeno reagovanje usmereno ka ublažavanju efekata klimatskih promena i drugih prirodnih hazarda i sl).

U cilju efektivnijeg pristupa zaštiti prirodnih vrednosti u pograničnim predelima, još 2001. godine je Međunarodna unija za zaštitu prirode (IUCN) predložila pristup prekogranične (transgranične) zaštite prirodnih vrednosti i blisko prethodnom, promovisan je i termin prekograničnog zaštićenog područja koji neizostavno podstiče zajedničko upravljanje prirodnim i kulturnim vrednostima od strane više državnih entiteta, preko zakonskih i drugih efektivnih mera (Vasiljević et al, 2015). Prekogranično zajedničko upravljanje, u kojem različiti akteri preko granica suvereniteta država pregovaraju o raznovrsnim ciljevima zaštite i upravljaju određenim područjem, predstavlja složen model koji zahteva dugoročno angažovanje svih uključenih strana (Erg et al., 2012). Isti autori ističu da nivoi saradnje u procesu upravljanja, mogu evoluirati od najmanje poželjnog koji odlikuje nedostatak komunikacije, preko nivoa uspostavljanja komunikacije, potom konsultacija, saradnje, saradnje i u procesu planiranja, pri čemu se celokupno područje tretira kao jedinstven ekološki prostor, do maksimalnog nivoa saradnje koji bi u najpovoljnijim uslovima rezultovao čak i formiranjem zajedničkog upravljačkog tima.

Transgranična saradnja u oblasti zaštite prirode između Republike Srbije i susednih država, zasnovana je na istovremenom poštovanju ekoloških i zakonskih, ali i principa i ciljeva prostornog i ekonomskog razvoja, koje odlukuje tradicija dobrosusedskih odnosa i saradnje. Granica Republike Srbije je ekosistemski diverzifikovana i ekološki najosetljiviji tipovi biocenoza, nalaze se u nekim od pograničnih područja naše države. Ovim radom će biti predstavljen kratak pregled mogućnosti i izazova u zaštiti ekološki značajnih prirodnih područja Republike Srbije, koji uz pomoć usaglašene transgranične saradnje mogu rezultovati ne samo ekološkim, već i dobrobitima u odnosu na lokalne zajednice i sve druge aktere koji učestvuju u procesima zaštite i upravljanja.

PRISTUP FORMIRANJA TRANSGRANIČNIH PODRUČJA U ZAŠTITI PRIRODE

U međunarodnoj praksi zaštite prirode, moguće da najveći ekspertski autoritet i javni publicitet imaju prekogranična zaštićena područja formirana pod okriljem UNESCO programa „Čovek i biosfera“ (MaB). Od 1992. godine kada su proglašeni prvi prekogranični rezervati biosfere na teritorijama Češke i Slovačke (Krkonoše), Poljske i Slovačke (Tatre) i Poljske/Slovačke/Ukrajine (Istočni Karpati) do sredine 2024. godine, na teritorijama 33 države nalazi se zaštićeno 25 prekograničnih rezervata (<https://www.unesco.org/en/mab/>). Sem ispunjenja osnovne tri funkcije MaB rezervata biosfere, zaštite biodiverziteta i kulturne raznovrsnosti, ekonomskog razvoja koji istovremeno podržava socijalnu, kulturnu i održivost životne sredine, i razvoja funkcije podrške obrazovanju, obuci i monitoringu, rezervati koji se nalaze na teritoriji najmanje dve, ali čak i pet država (primer petodržavnog rezervata Mura – Drava – Dunav), imaju za cilj i da umanje nejednakosti u pristupu zaštiti prirodnih vrednosti koje su prisutne usled razlika u nacionalnim legislativama, izvorima finansijske podrške zaštiti, specifičnostima lokalnih zajednica i dr. Često je saradnja u prekograničnim rezervatima biosfere model velikog potencijala ka prevazilaženju političkih razlika i konflikata koji se mogu realizovati kroz procese transnacionalnog obrazovanja, istraživanja i razvoja (Ibisch et al., 2021).

Prekogranične slatkovodne površine (reke, jezera i podzemni akviferi) obuhvataju više od 60% globalnih slatkovodnih sistema (UNECE/UNESCO, 2021). Međudržavna saradnja u procesima zaštite, korišćenja i upravljanja ovim prirodnim resursima, može doprineti stvaranju višestrukih ekonomskih, društvenih, političkih, ali i iznad svega pozitivnih efekata po kvalitet životne sredine i osetljivih prirodnih retkosti biodiverziteta, te zahvaljujući njihovom ispoljavanju voditi ka prosperitetu i harmonizaciji odnosa na lokalnom i regionalnom nivou saradnje. Usmereno ka tome i na ekspertskim osnovama postavljene su i odredbe Ramsarske konvencije o zaštiti močvarnih i vlažnih ekosistema. Globalno, Ramsarski lokaliteti (2519 lokaliteta) se nalaze na teritorijama 172 države na ukupnoj površini od 257,3 miliona ha i među njima se nalaze i 23 transgranična područja. Godine 2023. ustanovljeno je transgranično područje između Rumunije i Srbije, Park prirode Gvozdena vrata – Nacionalni park Đerdap.

Ekspertska organizacija EUROPARC Federation osnovana 1973. godine, posvećena je praksi zaštite prirode i održivog razvoja biodiverziteta Evrope uz promovisanje i isticanje holističkog pristupa upravljanju prirodnim vrednostima. Misijska organizacija usmerena je i ka ostvarenju dobrobiti koje sem unapređenja zaštite biodiverziteta i bioregionalnog upravljanja, usmeravaju aktivnosti i ka drugim ekološkim specifičnostima (npr. reintrodukcija ugroženih vrsta, kontrola invazivnih vrsta, upravljanje prirodnim hazardima i dr), ali i ka unapređenju aktivnog učešća članova lokalnih zajednica (npr. jačanje aktivnosti ka organizaciji turizma usmerenog ka valorizaciji prirodnih vrednosti, saradnja u ekološkom obrazovanju i obuci angažovanog osoblja, razmena ekspertskih iskustava i sl). Od 2003. godine, organizacija je pokrenula i program „Transboundary Parks – Following Nature’s Design“ u kojem do 2024. godine učešće ima 10 lokaliteta (<https://www.europarc.org/>). Intencija aktivnosti članova ove organizacije jeste usmerena i ka jačanju transgranične saradnje u oblasti angažovanja saradnje sektorskih ministarstava susednih država, podsticanju međunarodne finansijske podrške, efektivnijem zajedničkom odgovoru u kriznim situacijama po stanje prirodne baštine i sl. Doslednom primenom ovih principa saradnje u oblasti zaštite prirode, sem ostvarenja osnovnog cilja zaštite biodiverziteta i očuvanja ekološke ravnoteže, postiže se i demarginalizacija perifernih pograničnih područja država koje sarađuju. Sa teritorije Srbije, Nacionalni park Tara je član EUROPARC Federation.

ZAŠTITA PRIRODE U TRANSGRANIČNIM PODRUČJIMA SRBIJE

Prema podacima Zavoda za zaštitu prirode Srbije iz 2024. godine, nacionalnim sistemom zaštite obuhvaćena su 472 zaštićena područja koja se nalaze na površini od 762.960 ha ili na 8,62% teritorije države (<https://zzps.rs/>). Iako ovi podaci ukazuju da je sadašnje stanje zaštićenih područja Srbije znatno udaljeno od preporučenih kvantitativnih standarda EU (do 2030. godine zaštititi 30% teritorije ili tzv. „30x30” cilj, European Commission, 2021), među zaštićenim područjima Srbije se nalaze prostorne i ekološke prirodne celine koje zbog svojih autohtonih atributa i stepena očuvanosti, imaju istaknutu poziciju i u međunarodnom kontekstu brige i zaštite biodiverziteta, geodiverziteta i diverziteta predela. Između ostalih, izdvajamo i zaštićena područja u gornjem toku Dunava, Nacionalne parkove Tara i Đerdap, kao i Park prirode Stara planina koji su istaknuti predstavnici i u kontekstu transgranične saradnje u oblasti zaštite prirode.

Globalno posmatrano, jedini petodržavni MaB rezervat biosfere delom se prostire i na teritoriji Republike Srbije. Najveće zaštićeno rečno područje u Evropi jeste sistem Mura – Drava – Dunav koji zauzima površinu od 931.820 ha na približno 700 km tokova. Integralno, Rezervat obuhvata ukupno 13 zaštićenih područja od kojih je sa teritorije Srbije pridružen Rezervat biosfere Bačko Podunavlje površine 176.635 ha (<https://www.unesco.org/en/mab/>). Procenjuje se da sumarno teritoriju naseljava i 900.000 stanovnika, te je u kontekstu mogućnosti i izazova međunarodne saradnje u različitim sektorskim oblastima, ovo područje evropski lider. Deo transgraničnog rezervata biosfere naseljava 147.000 stanovnika koji žive u 26 naselja na području Srbije od kojih 48.733 stanovnika žive u ruralnim naseljima i njihova primarna ekonomska delatnost je usmerena ka poljoprivredi i šumarstvu (<https://www.unesco.org/en/mab/>). Autori Jakovljević i Đurđić (2022) objavili su rezultate istraživanja usmerene ka analizi namene i promene namene zemljišta na ovom području u odnosu na period pre i posle proglašenja statusa Rezervata biosfere. Specifično, poljoprivredne površine koje se nalaze u zoni tranzicije nisu prenamenjene, a stanovništvo je nastavilo da se bavi ovom aktivnošću bez značajnijih ograničenja. Vodene površine koje čine jezgro zaštite nisu bile pod uticajem prenamene površina, što je u saglasnosti sa ciljevima zaštite. Kako je analizirano zaštićeno područje zahvaljujući očuvanim i bogatim prirodnim vrednostima, ali i etnološkom i kulturološkom diverzitetu već decenijama i pre proglašenja statusa, bilo prepoznato kao specifična destinacija ljubitelja prirode, pa i lovnog turizma, mogućnosti unapređenja prostornog i ekonomskog razvoja, najčešće su usmerene ka specifičnim i održivim oblicima turizma. Istraživanja koja su sproveda istraživački timovi (Obradović et al., 2021; Trišić et al., 2021), pokazala su pozitivne rezultate u odnosu na preference lokalnog stanovništva usmerene ka razvoju održivog turizma. Ipak, ispoljena je i evidentna potreba za savetodavnom podrškom u marketingu komponente održivog turističkog razvoja destinacije, i to podjednako lokalnog stanovništva ka turistima, ali i turista u odnosu na specifičnosti lokalnog etnološkog i kulturološkog okruženja. U tom smislu, saradnja sa partnerima iz okruženja (npr. menadžmentom i lokalnim zajednicama u okruženju Parka prirode Kopački rit u Hrvatskoj) doprinela bi unapređenju postojeće turističke ponude i uspešnijem planskom prihodovanju od turizma.

I nacionalni parkovi Srbije Tara i Đerdap predstavljaju ne samo najvrednija prirodna dobra naše države, već i međunarodno značajna zaštićena područja. Nacionalni park Tara je član EUROPARC Federation programa, dok je NP Đerdap između ostalog transgranični Ramsarski lokalitet zajedno sa Parkom prirode Gvozdена vrata u Rumuniji. Od 2017. godine na teritoriji Republike Srpske administrativno funkcioniše i Nacionalni park Drina, predeo koji je ekološki kompatibilan sa ekosistemima zaštićenim na desnoj obali Drine u sastavu NP Tara. Iako je dosadašnja saradnja između eksperata, menadžmenta i lokalnog stanovništva oba zaštićena područja funkcionisala harmonično i obostrano afirmativno, brojni su izazovi koji potencijale biodiverziteta i geodiverziteta sa oprezom projektuju u budući razvoj područja. Naime, prirodne fluktuacije koje izazivaju osiromašenje populacija najveće biotičke

vrednosti, endemita i relikta Balkanskog poluostrva Pančičeve omorike (*Picea omorika* P.) u vidu požara, invazija patogenih štetočina i dr. zahtevaju snažnije uzajamno delovanje i finansijsku podršku, ne samo nacionalnih vlada. Istovremeno, javljaju se i konflikti na relaciji vodni resursi – energetika – ekosistemi koji su za ovo područje apostrofirani i u izveštaju UN za 2024. godinu „The United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace“. Preporuka za prevazilaženje ozbiljnih izazova mora biti usmerena ka iznalaženju međusektorskih rešenja koja će povećati efikasnost korišćenja resursa i unaprediti upravljanje integralnim prirodnim kapitalom.

Prirodne vrednosti geodiverziteta, biodiverziteta i predeone raznovrsnosti, kao i arheološka i kulturno-istorijska baština Nacionalnog parka Đerdap, po površini najvećeg nacionalnog parka Srbije (63.786 ha), i od strane eksperata i opšte javnosti uvažavaju višedecenijsko poštovanje. U međunarodnim dokumentima i praksi zaštite prirode je njegov značaj prepoznat i zahvaljujući činjenici da je lokalitet jedini UNESCO Geopark u Srbiji, ali i jedino područje sa teritorije naše države koje pripada Karpatskoj ekološkoj mreži. Ipak, još jedan novi atribut koji može doprineti mogućnostima unapređenja transgranične saradnje u oblasti zaštite prirode, ovom području pridodat je 2023. godine kada je i zvanično sa Parkom prirode Gvozdena vrata (Portile de Fier) iz Rumunije, postao transgranični Ramsarski lokalitet. U oblasti međunarodne saradnje, neophodno je zajedničko delovanje usled hidroenergetske valorizacije vodnog resursa, zagađenja vodotoka i jezera koje ima višestruke uzroke (npr. hemizacija poljoprivrede, zagađenje vode tokom korišćenja plovnog puta, industrijsko zagađenje u sektoru HE Đerdap 1 i u Mosni, direktni kanalizacioni ispusti iz naseljenih mesta i dr), industrijski kompleks u Turnu Severenu utiče na zagađenje vazduha i na teritoriji sa desne obale Dunava i dr (ЈП НП Ђердап, 2016). U svetlu rastućih potreba za pravovremenim delovanjem u sprečavanju štetnih posledica prirodnih nepogoda (bujične poplave, klizišta, suše, invazivne vrste itd), ublažavanja posledica klimatskih promena, uz permanentno obezbeđenje energetske sigurnosti, saobraćajne povezanosti i prevashodno zaštite prirodnih vrednosti i kvaliteta stanja životne sredine, nezaobilazna je saradnja i u procesu sprečavanja konstantne depopulacije stanovništva koji je prisutan u transgraničnom sektoru obe države.

Primer Parka prirode Stara planina, po površini najvećeg zaštićenog područja u Srbiji (114.332 ha) ilustrativan je i zbog multisektorskih aktera koji učestvuju u procesu upravljanja prirodnim vrednostima. Upravljač zaštićenog područja JP Srbijašume je staratelj, ali i korisnik prirodnih vrednosti ovog područja. Korisnici prirodnih resursa su i druga javna preduzeća, JP Skijališta Srbije, JP za razvoj planinskog turizma Stara planina, ali su korisnici prirodnih resursa i JP Elektroprivreda Srbije, JP Srbijavode i dr. Godine 2022. i zvanično je pokrenut postupak promene vrste zaštite u buduću Nacionalni park Stara planina koji bi imao površinu 120.908 ha. Poznato je da su baš na ovom zaštićenom području u nedavnoj istoriji bili aktuelizovani mnogi primeri nesaglasja i konflikata između upravljača, javnih preduzeća korisnika prirodnih resursa i lokalnih zajednica. Koncept inkluzivne zaštite koji pored ciljeva zaštite podrazumeva i održivi razvoj područja bez ugrožavanja prirodnih vrednosti uz naglašeno učešće lokalnih zajednica u izradi i realizaciji planova upravljanja (Taškov, Mijović, 2021), bez dileme nije uspešno realizovan. Pogranični položaj zaštićenog područja još jedan je atribut koji do sada nije doprineo unapređenju mogućnosti zaštite prirode. Naime, područja Zapadna Stara planina i Predbalkan u Bugarskoj, nemaju status zaštite prema klasifikaciji Međunarodne unije za zaštitu prirode (IUCN), iako su deo ekološke mreže Natura 2000. Upravljački status tog velikog pograničnog područja nije utvrđen, te i projekti zaštite prirodnih vrednosti nisu implementirani na celo planinsko područje već targetiraju pojedinačne vrste (npr. mrkog medveda) i dr. (Taškov, Mijović, 2021). Ovaj prostor se nalazio i u planovima za diferencijaciju vodećih turističkih regiona Bugarske za alternativni turizam, koji bi bio dominantno usmeren ka prirodnim vrednostima (Georgiev, 2010). U kontekstu preplitanja složene prirodne konfiguracije planinskog prostora, evidentnog i sve intenzivnijeg multifunkcionalnog korišćenja zaštićenih prirodnih vrednosti Stare planine

na teritoriji Srbije koje je često opterećeno neodobravanjem lokalnih zajednica, kao i nepostojanja zaštite područja na teritoriji Bugarske prema kriterijumima IUCN, aktuelne mogućnosti transgranične saradnje u oblasti zaštite prirode su izvesno opterećene brojnim izazovima i preprekama i njihova realizacija još uvek ne doprinosi osnaživanju lokalnih zajednica sa obe strane administrativne granice.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Složene ekspertске aktivnosti zaštite prirodnih vrednosti (biodiverziteta, geodiverziteta i diverziteta predela) u transgraničnim područjima, suočene su sa mnogim političkim, legislativnim, finansijskim i organizacionim izazovima, ali i mogućnostima. Esencijalan pristup neizostavno mora počivati na težnjama za očuvanje postojećeg i perspektivno poboljšanje stanja biološke raznovrsnosti, posebno ugroženih ekosistema i staništa, endemičnih i reliktnih vrsta flore i faune, kao i migratornih vrsta, i to primenom najboljih nacionalnih i međunarodnih praksi i aktivnosti. Ukoliko su transgranična područja deo međunarodnog sistema zaštite prirode (npr. MaB rezervati biosfere, Ramsarska područja i dr), za očekivati je da će saradnja biti ekspertski podržana i usmeravana, a proces podsticanja kooperativnog učešća upravljača i lokalnih zajednica, uspešan i produktivan. Na taj način biće neizostavno prisutna i podrška komunikaciji, aktivnostima i inicijativama koje doprinose unapređenju kvaliteta življenja lokalnog stanovništva u prostorno perifernim predelima. Analizirani primeri zaštićenih područja sa prostora Republike Srbije ukazuju nam da postojeće mogućnosti za unapređenje stanja prirodnih vrednosti, ali i života lokalnih zajednica, još uvek nisu iskorišćene na način koji bi se uz transgraničnu saradnju mogao prepoznati kao prednost i šansa, a ne prepreka i slabost.

LITERATURA

- Erg, B., Vasiljević, M., McKinney, M. (eds.). (2012). Initiating effective transboundary conservation: A practitioner's guideline based on the experience from the Dinaric Arc. Gland, Switzerland and Belgrade, Serbia: IUCN Programme Office for South-Eastern Europe. ix+98pp
- European Commission (2021). EU Biodiversity Strategy for 2030. Luxemburg, 1-36.
- Georgiev, L.G. (2010). The System of Protected Areas in Bulgaria in Terms of the Implementation of the Concepts of Sustainable and Alternative Tourism. *Geographica Pannonica* 14(3), 83-91.
- Ibisch, P.L., Dichte, A., Hamor, F.D., Holovko, A., Pokynchereda, V.F., Rybak M.P., Shvediuk, I. (2021). About borders and limits: experiences with UNESCO Biosphere Reserves for transboundary cooperation in Ukraine and neighbouring countries. *Management & Policy Issues*, 13,, <https://dx.doi.org/10.1553/eco.mont-13-sis136>
- Jakovljević, T., Đurđić, S. (2022). Rezervati biosfere – potencijali ili ograničenja razvoja ruralnih područja. U: Zbornik radova IX naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem „Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja“, Veliko Gradište, Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije, 225-232.
- ЈП Национални парк Ђердап (2016). План управљања Националним парком Ђердап. Доњи Милановац.
- Obradović, S., Stojanović, V., Božić, S., Jovanović, T. (2021). Assessment of residents' attitudes toward sustainable tourism development - A case study of Bačko Podunavlje Biosphere Reserve, Serbia, *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, DOI:10.1016/j.jort.2021.100384
- Taškov D., Mijović, D. (2021). Zajedničko upravljanje zaštićenim područjem Pro et contra:

Analiza modela upravljanja u Parku prirode Stara planina, Društvo za zaštitu životne sredine Stara planina, Pirot.

Trišić I., Štetić, S., Privitera, D. (2021). The importance of nature-based tourism for sustainable development—Report from the selected Biosphere Reserve. J. Geogr. Inst. Cvijic. 2021, 71(2), 203–209

UNECE/UNESCO (2021). Progress on Transboundary Water Cooperation: Global Status of SDG Indicator 6.5.2 and Acceleration Needs 2021. Paris/Geneva, UNESCO/United Nations. unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378914?posInSet=1&queryId=957ce00a-0462-4bab-8d10-8c5307999dee.

United Nations (2024), The United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace. UNESCO, Paris.

Vasilijević, M., Zunckel, K., McKinney, M., Erg, B., Schoon, M., Rosen Michel, T. (2015). Transboundary Conservation: A systematic and integrated approach. Best Practice Protected Area Guidelines Series No. 23, Gland, Switzerland: IUCN. xii + 107 pp.

<https://www.europarc.org/>

<https://www.ramsar.org>

<https://www.unesco.org/en/mab/>

<https://zzps.rs/>

<http://www.carpathianconvention.org/>